

31. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.
32. Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М.В. Попович. – К. : Наук. думка, 2006. – 403 с.
33. Реєнт О.П. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в країні / О.П. Реєнт // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект : збірник наукових праць. – К. : ВД «Академперіодика» НАН України, 2004. – С. 89-95.
34. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.

The article highlights the essence of peasant mentality and found its impact on social movements Naddnepryanska Ukraine in the early twentieth century.

Key words: farmers, mentality, values, Naddnepryanska Ukraine.

Отримано: 20.03.2013

УДК 903.2 (477.43)

В. І. Якубовський

ДАВНЬОРУСЬКІ НАКОНЕЧНИКИ СТІЛІЗ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕНЬ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У статті подано археологічну характеристику колекції наконечників стрілі, які, як елемент зброї, надійшли із розкопок укріплених центрів історичної Болохівської землі. На прикладі наконечників стрілі у вигляді вузької витягнутої лопаточки та наконечників з вістрям трьохгранної форми автор робить висновок, що болохівські городища, на яких виявлено цей тип наконечників, спалили монголо-татари.

Ключові слова: Болохівська земля, вістря, втулка, городища, озброєння, стріла, черешок.

Територія історичної Болохівської землі уміщується у верхів'ях річок Південного Бугу, Случа і Тетерова. Життя цього політичного об'єднання припадає на час підкорення Русі військами монголо-татар і міжкнязівських кривавих війн кінця XII – 50-х років XIII ст. Про цей політичний осередок сьогодні засвідчують укріплені центри – городища – колишніх його літописних міст Деревеча, Божського, Городця, Губина, Кудина [9, с.249] та інших історичних поселень, рештки яких знаходяться в басейнах вище означених річок.

Археологічно добре дослідженими є територія літописних міст Городця (Теліженецьке городище на р. Іква в Старосинявському районі на Хмельниччині), Божська (с. Городище в Дерезнянському районі хмельницької області) і Губина в однойменному селі Старокостянтинівського району Хмельницької області. З-поміж них виділяється укріплений центр біля с. Городища в Шепетівському районі (Хмельниччина), який дослідники ідентифікують як руїни середньовічного Ізяслава [7, с.39-41] або Болохова [24, с.339-343].

Особливість його городища полягає в тому, що воно демонструє поки що єдину в болохівському регіоні давньоруську пам'ятку, територія якої археологічно цілком досліджена, через що найповніше розкриває життя і виробничу діяльність населення міста, зокрема та району в цілому. Важливим є також і те, що укріплення біля с. Городища виявляє риси одношарового археологічного комплексу, який включає матеріали середини XII – першої половини XIII ст. Маючи чіткі хронологічні рамки, його вироби разом з інвентарем, який походить із розкопок літописних міст Божська, Губина, Меджибожа, служать надійним еталоном для визначення віку синхронних археологічних знахідок із розкопок безіменних поселень в межах території Болохівської землі.

Історично археологічні дослідження міст Болохівського політичного осередку припадають на 50-і роки минулого XX ст. [16, с.52-60]. З того часу минуло близько 60 років.

Пізніше у другій половині XX – початок XXI ст., з території болохівських міст надійшов чисельно значний археологічний матеріал, який розкриває різні господарські галузі їхніх мешканців. Серед них вагоме місце посідають джерела з історії військової справи. Зокрема, одна тільки колекція знахідок наконечників стріл з розкопок болохівських поселень нараховує сьогодні 1153 одиниць збереження. Цей вид зброї знайдено: у Губині – 44 шт., городищі біля с. Городища – 1000 шт. [13, с.5], Божську – 24 шт., Городці – 36 шт., Колодяжинському городищі – 49 шт. [24, с.105].

Означені предмети або ж ще не публікувалися, або ж їх опубліковано фрагментарно. Тому, вважаємо, на часі є увести у науковий обіг інформацію стосовно означеної збірки наконечників стріл, що, власне, і складає мету цього повідомлення.

В основу типологічної характеристики наконечників покладено спосіб кріплення їх до древка стріли. Згідно з цим підходом і залізні, і кістяні наконечники складають групу черешкових і втулкових виробів.

Археологічну характеристику розпочнемо із залізних наконечників, яких у колекції зброї далекого бою переважна більшість. Такі наконечники віднесено до чотирьох типів: 1) трьохгранні наконечники (рис. 1, 1), які дістали поширення на Русі в результаті культурного впливу азіатів [20, с.162; 11, с.36,59]; 2) ромбовидні наконечники з плоским лезом; 3) зрізні (рис. 1, 7-14); 4) трьохгранні наконечники з ромбовидним широким лезом.

Граненні наконечники віднесено в групу декількох типів: 1) проти кольчужні, які демонструють вузьке, видовжено-сплюснене лезо чотирьохгранної форми (рис. 2, 1-8); 2) бронейійні наконечники з головою у формі пірамідки (рис. 1, 2; 3, 18-19), ромбу (рис. 2, 9) і долота (рис. 1, 15, 17, 20).

Групу бронейійного призначення представляють арбалетні наконечники, або болти, вперше виділені в окремий тип давньоруської зброї О.Ф. Медведєвим [12, с.94-96]. Наявність у колекції чотирьох болтів (городище під Шепетівкою – 3 екз.; Божськ – 1 екз.) (рис. 3, 1-4, 13, 14), а також знахідка арбалетного крюка (рис. 3, 15),

які походять із культурного шару укріпленого центру на р. Гуска (с. Городища Шепетівського району на Хмельниччині), засвідчують про поширення у Болохівській землі самострільної зброї.

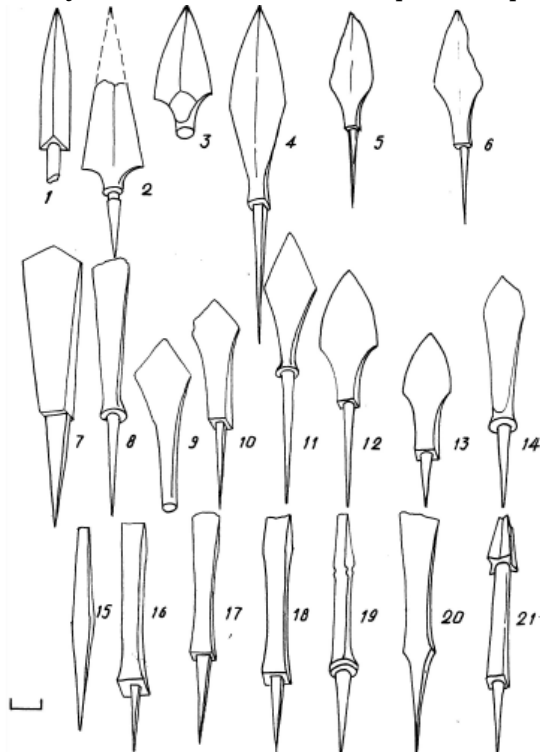

Рис. 1. Давньоруські залізні наконечники стріл з поселень Болохівської землі: 1, 4-7, 9-12-14, 17-21 – із городища на р. Згар; 16 – із городища біля м. Шкпетівка; 2, 3, 8, 15 – Теліженецьке городище на р. Іква

Броневі наконечники, з масивною бойовою головою пірамідальної форми та квадратні у перетині біля черешка, дослідники датують X-XIV ст. [12, с.83].

Різновидом броневі наконечників є вироби шиловидної форми, зразки яких виявлені у давньоруських культурних шарах багатьох городищ Болохівської землі. Такі наконечники (5 екз. – Губинське городище; 27 екз. – городище біля с. Городища Шепетівського району; 2 екз. – городище літописного Божьска; 3 екз. – городища літописного Колодяжин) використовувалися у Східній Європі з X по XIV ст. [12, с.84].

Згадані вище долоподібні наконечники дослідники відносять до двох різновидів: 1) з найбільшим потовщенням біля черешка; 2) із потовщенням у верхній половині довжини вістря. Обидва варіанти означених наконечників мали поширення на Русі з другої половини XI до середини XIII ст. [12, с.86].

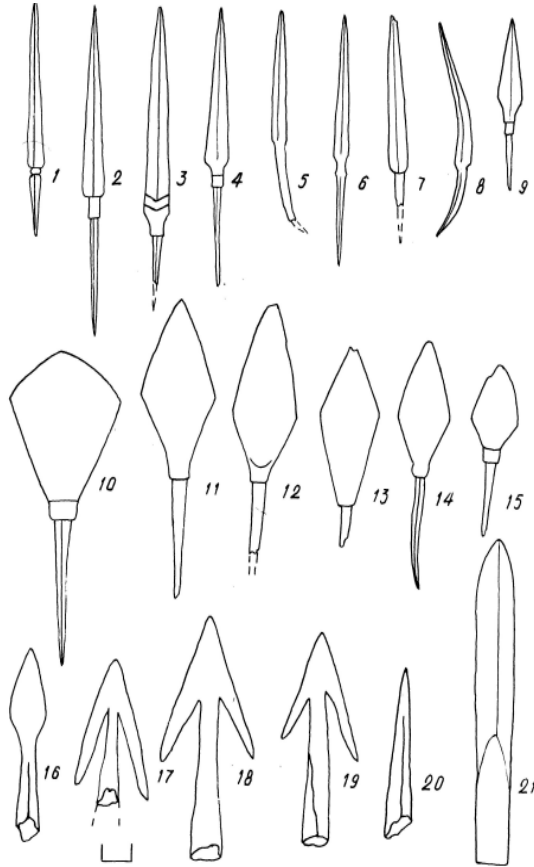

Рис. 2. Давньоруські залізні наконечники стріл з болохівських городищ. 1-7, 9-11, 13-15, 17-20 – із Теліженецького городища; 6 – із городища біля м. Шепетівки; 8, 12, 16, 21 – із городища на р. Згар

В колекції зброї далекого бою значною групою посідають також наконечники ромбічні з боковими виступами; які відносяться до виробів, що датуються у межах XII-XIII ст. [12, с.62, 63]. У цій групі утримуються і наконечники з майже прямими лезами та найбільшим розширенням у верхній частині пера. Згідно зі спостереженнями О.Ф. Медведєва, такі наконечники мали поширення на всій території Східної Європи від VIII до XIV ст. включно [12, с.69].

Серед зразків траплялися наконечники у вигляді вузької витягнутої лопатки леза, виявлені у культурному шарі Губинського літописного городища (2 екз.) та у матеріалах розкопок Теліженецького городища (4 екземпляри) і городища біля с. Городища під Шепетівкою (42 екземпляри). Такого виду наконечники були поширені у Монголії в VIII-XIV ст. [21, рис. 54, 5].

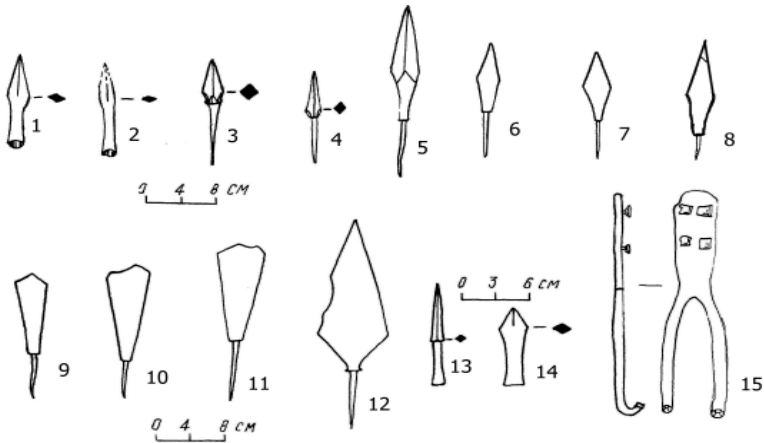

Рис. 3. Конструктивні частини зброї далекого бою: 1, 2, 5-8, 9-12 – наконечники коп'їв і стріл (Городище близько м. Шепетівки – музей села); 3, 4, 13, 14, 20 – наконечники болтів і поясний гак для натягування самострілу (із розкопок укріплення біля м. Шепетівки – Ермітаж)

Окрім плоских наконечників, у наявній колекції присутній також втулковий тип стріл. У цій групі чисельно переважають наконечники з двома шипами (рис. 2, 17-19). Із 70 зразків такого виду, 62 екземпляри походять із городища поблизу м. Шепетівки, 3 екземпляри – із Теліженецького городища і 5 екземплярів із розкопок літописного Губина [1, с.42-43]. Дослідники вважають, що означений вид, як і втулкові наконечники (рис.2, 16) з ромбовидним плоским пером, датуються у межах від XII – до XV ст. та мають переваже поширення у пам'ятках вздовж західних кордонів Русі [12, с.56-57].

У колекції вістер стріл є також екземпляр, виготовлені із кістки. Зберігаючи загальноприйнятий розподіл наконечників стріл за способом насадки на древно, кістяні наконечники віднесено до двох видів:

Вид перший: втульчасті вістря, які мають приховану втулку, сформовану в осердях виробу. Ця група демонструє декілька типів наконечників.

Кістяні вістря (рис. 4) походять із давньоруських культурних шарів, виявлених на території середньовічного Губина – 4 екз., Теліженецького городища – 1 екз. і міського укріпленого центру біля с. Городища під Шепетівкою (57 екз.). Мають форму видовженого конуса. За дослідником давньоруської зброї О.Ф. Медведєвим такі вироби є кулеподібної форми, а К.О. Руденко аналогічні вістря з Волзької Булгарії називає конічними [17, с.67-97].

Застосовуючи термін «конічні», автор у групі кістяних стріл виділяє два варіанти наконечників: у формі конуса і конуса із трьохгранним завершенням. Вістря першого варіанту відомі з розкопок Києва, Воїня, Вишгорода [4, табл.VI, 3], Білгородки [23, рис.1, 4, 5], Райковецького городища [2, табл. XIV, 24], Чернігова [8, рис.7,

36], поселення Ліскове – 1 на Чернігівщині [22, рис.13, 1] та інших пам'яток. Цей самий вид зустрічається також у Волковиську [6, рис.33, 43], Новгороді [10, рис. 13, 64], на Семилуському городищі в Подонні [15, рис.6, 17], в Старій Рязані [3, табл.35, 4] і т.д. Конічні вістря стріл широко відомі й за межами Давньоруської держави, зокрема в Саркелі [18, с.40-47, рис.10, 6-22] і Волзьській Булгарії [5, с.220-243]. Вістря зазначеного типу з трьохгранним кінцем походять ще з половецького поховання біля с. Підгорного, причому автори розкопок визнають його нетиповим для кочівників [19, с.113, рис.2, 18].

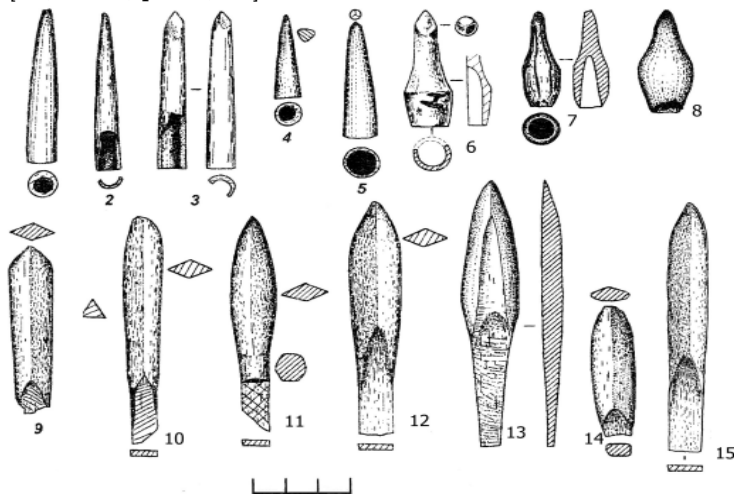

Рис. 4. Давньоруські кістяні наконечники стріл з укріплених болохівських поселень: 1, 2, 3, 9, 10, 11 – село Городища під Шепетівкою; 4 – городище літописного Губина; 5 – укріплений центр Божська (городище на р. Згар); 14, 15 – Теліженецьке городище на р. Іква

Різновидом конічних наконечників, які походять з культурного шару городища біля с. Городища в Шепетівському районі (Хмельниччина) є виріб, корпус якого має значне розширення втулки і бочковидне вістря леза (рис.4, 6-8). Такі вістря виявлено у матеріалах досліджень Волковиська [6, рис.33, 36] та Новгороді [10, рис.12-14; 13, 81-82]. О.Ф. Медведєв вістря стріл означеного типу датує XI – першою половиною XIII ст. [12, с.87].

Вид другий. Кістяні наконечники з плоским скошеним насадом. (Рис.2, 21; 4, 11-14, 17, 19). Іноді насади демонструють шерохувату поверхню. Перо плоске, у перетині виявляє ромбічну, трикутну і багатогранну форми. Цей вид наконечників стріл репрезентують знахідки із Теліженецького городища – 1 екземпляр і укріпленого центру під Шепетівкою – 5 екземплярів (зберігаються у фондах музею с. Городища Шепетівського району на Хмельниччині).

Таким чином, кістяні сплюснені наконечники складають групу черешкових виробів, які фактично копіюють форму залізних

наконечників. Причому у матеріалах із розкопок укріплених центрів Болохівської землі таких виробів знайдено мало.

Отже, морфологічна характеристика наконечників стріл та наведені аналогії дають можливість визнати, що за формальними ознаками цей вид зброї характеризується надзвичайною різноманітністю. Категорії знахідок, виявлені на болохівських городищах у процесі археологічних робіт, віддзеркалюють різновидність форм як залізних, так і кістяних наконечників стріл, які загалом складали лише невелику частину арсеналу східноєвропейської зброї далекого бою.

У наявній колекції зброї далекого бою виділяється група бронебійних наконечників трикутної форми та у вигляді невеликої лопатки, що були на озброєнні монголо-татар. Їх знайдено у руїнах спалених фортифікаційних споруд колишніх укріплених центрів: в Божську, Губині, Теліженецькому городищі та, особливо, в матеріалах розкопок городища під Шепетівкою. Ці артефакти, на думку автора, свідчать, що означені населені пункти спалили монголо-татари. Разом з тим, висловлюємо міркування стосовно призначення кістяних наконечників стріл, яких також виявлено в руїнах спалених оборонних комплексів. Ця обставина вказує, що їх, як бойову зброю, використовували для оборони на рівні із залізними наконечниками.

Список використаних джерел:

1. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля : за матеріалами археол. дослідж. 1997-2003 рр. : до 800-річчя Губина / І.С. Винокур, О.І. Журко В.П. Мегей, В.І. Якубовський. – К. ; Кам'янець-Подільський ; Хмельницький ; Старокостянтинів, 2004. – 208 с.
2. Гончаров В.К. Райковецьке городище / В.К. Гончаров. – К. : Изд-во АН УССР, 1950. – 218 с.
3. Даркевич В.П. Древняя столица Рязанской земли / В.П. Даркевич, Г.В. Борисевич. – М., 1995. – 248 с.
4. Довженок В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934-1937 рр. / В.Й. Довженок // Археологія. – К., 1950. – № 3. – С. 64-92: іл.
5. Закирова И.А. Косторезное дело Болгара / И.А. Закирова // Город Болгар. Очерки ремесничной деятельности. – М., 1988. – С. 220-243. Літопис руський / за Іпатівським списком переклав Леонід Махновць. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
6. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск / Я.Г. Зверуго. – Минск : Наука и техника, 1975. – 143 с.
7. Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957-1964 гг. / М.К. Каргер // Тезисы докладов советской делегации на Первом Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 39-41.
8. Коваленко В. Археологические исследования Шестовицкого могильника в 1998-2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. – Чернігов : Сіверянська думка, 2003. – 208 с.: іл.
9. Літопис руський / За Іпатівським списком переклав Леонід Махновць. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
10. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого / А.Ф. Медведев // Материалы исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1959. – № 65. – С. 121-191.

11. Медведев А.Ф. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европы / А.Ф. Медведев // Советская археология. – М., 1966. – № 2. – С. 50-61.
12. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел XIII-XIV вв. / А.Ф. Медведев // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1966. – Вып. Е1-36. – 184 с.
13. Миролюбов М.А. Древнерусский город Изяславль: каталог выставки / М.А. Миролюбов. – Л. : Государственный Эрмитаж, 1983. – 64 с.
14. Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII-XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки) : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.06 / А.А. Пескова ; Ленинградское отделение Института археологии АН СССР. – Л., 1988. – 18 с.
15. Пряхин А.Д. Древнерусское Семилукское городище XII-XIII вв. Итог раскопок 1984-86 гг. / А.Д. Пряхин, М.В. Цыбин // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж : Воронежский пединститут, 1991. – Рис. 6, 17.
16. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли / П.А. Раппопорт // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Вып. 57. – С. 52-60.
17. Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога / К.А. Руденко // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). Материалы II Российской конференции «Поволжье в средние века» 25-28 сентября 2003 года. Казань – Ялчик ; М. ; Казань, 2005. – С. 67-97.
18. Флорова В.Е. Резная кость Юго-Востока Европы XII-XIII вв.: искусство и ремесло (по материалам Саркало – Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа / В.Е. Флорова. – СПб., 2005. – 352 с.
19. Шалобудов В.Н. Гривни в погребениях средневековых кочевников / В.Н. Шалобудов, В.Н. Яремак // Памятники бронзового и раннего железного века. – Днепропетровск, 1987. – С. 113. – Рис. 2, 18.
20. Шендрик Н.І. Наконечники стріл із Княжої гори / Н.І. Шендрик // Праці Державного Історичного музею. – К., 1958. – Т. 1. – С. 158-174.
21. Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и рассветного средневековья / Ю.С. Худяков. – Новосибирск : Наука, 1991. – 190 с.
22. Шекун О.В. Давньоруське поселення Ліскове / О.В. Шекун, О.М. Веремейчик. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1999. – 184 с.
23. Шовкопляс Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В. Хвойки / Г.М. Шовкопляс // Середні віки на Україні. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 191-195.
24. Юра Р.О. Древній Колодяжин / Р.О. Юра // Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1962. – 130 с.
25. Якубовський В.І. Середньовічний Болохів в історії України / В.І. Якубовський // II міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський 17-18 вересня : доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Інститут історії НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет ; ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський ; К. ; Нью-Йорк ; Острог, 2006. – 497 с. – С. 339-343.

The article presents the archaeological collection of arrowheads characteristic that, as part of weapons came from excavations of fortified centers Bolohiuskoji historic land. For example arrowheads in a narrow elongated spatula and tips from the edge trohhrannoyi form author concludes that bolohiuski settlement, which identified this type of tips, burned Mongol-Tatars.

Key words: *Bolohiuska land, tip, sleeve, fort, armament, arrow, petiole.*

Отримано: 16.04.2013